

ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

УДК 340

DOI <https://doi.org/10.32844/2618-1258.2022.3.51>

НЕВІДОМИЙ В.І., РУДЮК В.С.

СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА МЕНТАЛЬНІСТЬ
ЯК СВІТОГЛЯДНА ОСНОВА РЕФОРМУВАННЯ СУДОВОЇ ВЛАДИMODERN UKRAINIAN MENTALITY AS A WORLDVIEW BASIS
FOR JUDICIAL REFORM

Актуальність статті полягає в тому, що український народ упродовж століть творив власну правову культуру та характеризується національною правовою ментальністю (у межах статті поняття «правова ментальність» і «правовий менталітет» вживаються як синоніми), але ще й сьогодні проблеми правового менталітету та його впливу на вітчизняне судочинство не знайшли належного висвітлення в науковій літературі. У правознавчій літературі пострадянських держав, як і раніше, широко вживаним є поняття «правосвідомість» і достатньо дослідженим є феномен, який позначається цим поняттям. На нашу думку, саме національний правовий менталітет органічно взаємопов'язаний з соціокультурною сферою суспільства і лежить в основі національної правової системи й усіх її предметних форм права. Правова ментальність є національно-своєрідним сприйняттям соціального світу кожного народу і опирається на культуру як двокомпонентну структуру, яка містить ядро і захисний пояс. Ядром культури є концентрація в ній норм, стандартів, еталонів та правил діяльності, а також системи цінностей, сформованих реальною історією конкретного етнічного, професійного чи релігійно-культурного цілого. Наголошено, що сучасна українська правова ментальність ввібрала в себе трансформацію соціально-правових цінностей, усвідомлення специфіки транзитивності суспільства, осмислення та спробу переорієнтації на європейські правові цінності та взірці правового буття. Досить помітним у правовій ментальності сучасних українців є так званий «географічний маргіналізм, який значною мірою виявляється в усвідомленні своєї межовості (як географічної, так і культурної)». Зроблено висновок, що в українській правовій ментальності сформованою є національна ідентифікація та державницький характер. Значною мірою цьому сприяє потреба в захисті територіальної цілісності та незалежності України. Очевидно, що реформування вітчизняного судочинства на сучасному етапі є далеким від завершення. Ситуація у сфері судочинства і судоустрою залишається достатньо складною. Українські суди ще не стали дієвим інститутом захисту прав людини, а рівень довіри до них з боку суспільства залишається досить низьким. Тому судова реформа, і зокрема реформа судочинства в Україні, триває.

Ключові слова: система, народ, ментальність, форма поведінки, звичаї.

The relevance of the article is that the Ukrainian people for centuries created their own legal culture and is characterized by national legal mentality (within the article the terms "legal mentality" and "legal mentality" are used interchangeably), but even today the problems of legal mentality and its impact on domestic litigation has not been

© НЕВІДОМИЙ В.І. – доктор юридичних наук

© РУДЮК В.С. – аспірант кафедри філософії права та юридичної логіки (Національна академія внутрішніх справ)

properly covered in the scientific literature. In the legal literature of the post-Soviet states, the concept of "legal consciousness" is still widely used and the phenomenon that is characterized by this concept is well studied. In our opinion, it is the national legal mentality that is organically interconnected with the socio-cultural sphere of society and underlies the national legal system and all its substantive forms of law. The legal mentality is a national and unique perception of the social world of each nation and is based on culture as a two-component structure that contains a core and a protective belt. The core of culture is the concentration in it of norms, standards, standards and rules of activity, as well as the system of values formed by the real history of a particular ethnic, professional or religious-religious culture. It is emphasized that the modern Ukrainian legal mentality has absorbed the transformation of social and legal values, awareness of the specifics of the transitivity of society, understanding and attempt to reorient to European legal values and models of legal life. The so-called geographical marginalism is quite noticeable in the legal mentality of modern Ukrainians, which is largely manifested in the awareness of its boundaries (both geographical and cultural). It is concluded that national identification and state character are formed in the Ukrainian legal mentality. This is largely due to the need to protect the territorial integrity and independence of Ukraine. It is obvious that the reform of the domestic judiciary at the present stage is far from complete. The situation in the field of justice and the judiciary remains quite complex. Ukrainian courts have not yet become an effective institution for the protection of human rights, and the level of public confidence in them remains quite low. Therefore, judicial reform, and in particular the reform of the judiciary in Ukraine, continues.

Key words: *system, people, mentality, form of behavior, customs.*

Актуальність теми. Український народ упродовж століть творив власну правову культуру та характеризується національною правовою ментальністю (у межах цієї статті поняття «правова ментальність» і «правовий менталітет» вживаються як синоніми), але ще й сьогодні проблеми правового менталітету та його впливу на вітчизняне судочинство не знайшли належного висвітлення в науковій літературі. У правознавчій літературі пострадянських держав, як і раніше, широко вживаним є поняття «правосвідомість» і достатньо дослідженим є феномен, який позначається цим поняттям. На нашу думку, саме національний правовий менталітет органічно взаємопов'язаний з соціокультурною сферою суспільства і лежить в основі національної правової системи й усіх її предметних форм права.

Стан дослідження. До питання правової ментальності (правового менталітету) часто зверталися вчені при вивченні правової культури, правосвідомості, правового мислення. Так, в Україні питання правового менталітету вивчали Савчин Г. Я., Коваль І. М., Павловська-Кравчук В. А., Муляр І. М., Завальнюк В. В., Мануйлов Є. М., Дзьобань О. П. – на міждисциплінарному рівні [1-5], Волошенко О. В. та Шульга А. М. – в контексті суспільної правосвідомості [6-7], Скуріхін С. М. – на рівні аналізу структури та видів правового менталітету [8], Донченко О. І. – щодо факторів формування правового менталітету [9], Штепа О. А. – в контексті українського державотворення тощо [10]. За кордоном ця тема досліджувалась значно менше [12, 13].

Виклад основного матеріалу. У свою чергу аналіз наукових джерел показав, що вплив сучасної української ментальності на реформування саме судової влади є малодосліджуваним питанням, не дивлячись на його актуальність. З огляду на повільні темпи і численні проблеми, пов'язані з трансформацією національного судочинства, такі дослідження видаються важливими і своєчасними.

Не вдаючись до змістовного аналізу поняття «правова ментальність», лише зауважимо, що сучасна філософська і суспільствознавча література дає нам три підходи щодо визначення поняття «менталітет»: перший пропонує розглядати менталітет як сукупність повсякденних уявлень, символічних образів і цінностей; у межах другого – увага акцентується на його колективно-несвідомих компонентах, а третій підкреслює те, що менталітет є сферою як свідомого, так і несвідомого (при цьому свідомі елементи менталітету органічно пов'язані зі сферою несвідомого, яке може розглядатися лише як колективне [14].

Національне судочинство як соціальний феномен є складовою соціокультурної сфери, в якій акумулюються культурні надбання суспільства та виявляються ментальні особливості народу. Судочинство як сфера діяльності людини завжди є ціннісно забарвленою та ідеологічно

обґрунтованою, оскільки в ньому і правосудді, як і у будь-якому правовому феномені конкретного суспільства, представлені ментальні настанови та аксіосфера цього суспільства. Можна погодитися з думкою деяких авторів про те, що в кожному культурному феномені конкретного суспільства на певному етапі його розвитку концентруються основні типи та закономірності будь-яких культурно-історичних і національно-своєрідних форм цілісного відношення людини до природного, соціального й особистісного світу (див., наприклад, монографію Корж Г. В. та Васильченко Р. В. «Світоглядна культура: традиції та сучасність») [15]. До тогож, що конкретизована повсякденна поведінка людини в межах певної спільноти (держава, село тощо) не лише забезпечує буття людини, задовольняючи матеріальні потреби і гарантуючи особисту безпеку, але й структурує та надає буттю визначеного порядку, встановлює форми поведінки (моральні і правові норми, звичаї), які в специфічному вигляді «збираються» ментальністю. Тому головним призначенням ментальності є інтерпретація для людини світу, спільноти і надання головних первинних для неї соціальних орієнтирів [16].

Правова ментальність є національно-своєрідним сприйняттям соціального світу кожного народу і опирається на культуру як двокомпонентну структуру, яка містить ядро і захисний пояс. Ядром культури є концентрація в ній норм, стандартів, еталонів та правил діяльності, а також системи цінностей, сформованих реальною історією конкретного етнічного, професійного чи релігійно-культурного цілого.

Свого часу В. Стюпін вказав на те, що кожна культура має власні універсалії, які одночасно виконують декілька взаємопов'язаних між собою функцій у людській життєдіяльності:

– забезпечують своєрідну квантифікацію і сортування різноманітного, історично мінливого соціального досвіду. Таким чином людина здатна оцінювати досвід і вважати його приналежним до конкретних рубрик, відповідно до смислів універсалій культури, і створює у своїй свідомості своєрідні кластери («сітки»). Ця «категоріальна сітка» є важливою складовою процесу трансляції та передачі досвіду від людини до людини, від одного покоління до іншого;

– універсалії культури є базисною структурою людської свідомості в кожному конкретному історичному епоху;

– взаємозв'язок універсалій лежить в основі узагальненої картини світу (світогляду епохи). Ця картина презентує загальні уявлення про людину, навколишній світ, реальність, в якій вона живе, вибудовує певну шкалу цінностей, яка є прийнятною конкретному типі культури, а тому є не лише осмисленням, але й емоційним переживанням світу людиною [17].

Специфічність стандартів і правил відображають особливості історико-культурного розвитку конкретної спільноти. Ядро виконує основну функцію – функцію збереження самоідентичності соціуму, що є можливим лише за високої стійкості та мінімальної мінливості культурного ядра. Можна погодитися із твердженням Єгупова М. В., що ядро культури є соціальною ДНК, яка зберігає інформацію про історію, етапи формування, умови життя й діяльності та етнічного потенціалу. Інформація, акумульована в ядрі, через систему виховання та освіти транслюється від покоління до покоління. Саме в такий спосіб передається національна свідомість, самоідентифікація індивіда зі своєю нацією і спільністю [18].

Національна культура є особливою, специфічною для конкретного народу системою надбіологічних способів оформлення видів людської життєдіяльності; вона є сукупністю культурних надбань, притаманних конкретному народові. «Більшість видів людської діяльності – виробнича, мовна, створення особив життєзабезпечення, біологічна тощо – типові для всього людства, але в кожній національній спільноті вони оформляються різними, більш чи менш специфічними саме для неї способами, які в сукупності і становлять її культуру. Звідси викристалізується феномен ментальності конкретної нації» [19].

На особливості ментальності народів вказував і К. Леві-Стросс, який вважав, що людство не підіймається загальними сходами, але рухається одночасно в різних напрямках. І якщо для західної цивілізації характерним є розвиток науково-технічного начала, то східні цивілізації вирізняються глибоким опрацюванням зав'язків психічного і фізичного, а традиційні неписемні спільноти зберігають максимальну згоду між власним існуванням і природою [20].

Наприкінці XIX століття український філософ П. Юркевич у «Історії філософії права» стверджував, що «певна національність диктує народові його права, приписує йому певні закони, певний кодекс. Національний темперамент народу, його психологічна конституція накладають свій відбиток на право і форми життя» [21, с. 35]. Це зауваження є слухним щодо національного права та правової системи кожного народу, але нам хотілося б зосередитися на особливостях сучасної правової української ментальності. Щодо особливостей ментальних рис сучасних українців

та вияву цих рис у сфері права, то варто зауважити, що ми зосередимо свою увагу на їх модерній версії, залишивши поза увагою класичні доробки в цій сфері, зокрема концепцію М. Костомарова, адже йдеться про ментальність XXI століття. На формування модерної ментальності українців суттєво вплинули історико-культурні й соціально-історичні чинники формування українського етносу, які і стали основою сучасної національної ментальності українців. Варто мати на увазі, що національна ментальність не тотожна суспільній психології, оскільки ментальність охоплює значно ширше коло складників та має свій буттєвий статус у історичній практиці народу.

Правова ментальність сучасних українців як складна система конкретизує в собі загальноментальні складники стосовно права: національну мрію, етнічні «первені» [22], прагнення самовладності, національну психологію, національну вдачу, соціальну пам'ять, національний характер, мову, національні архетипи, національну ідею тощо [19], базові стереотипи [22; 19].

Сучасний українець є глобалізованим та соціально мобільним, що суттєво впливає на специфіку національної правової повідомленості. На думку А. Хассі та Дж. Сторті, у сучасному глобалізованому світі мобільність – один з найважливіших образів свободи, яка передбачає і свободу зміни занять (свободу діяти). В основі міфологеми мобільності лежить архетипований образ шляху. Це необхідна частина міфологеми часу. Шлях неминуче тягне за собою внутрішні зміни, а не лише просторові. Стабільне місце повинно змінитися місцями, більшим простором, у якому людина почуватиметься вільною. В умовах глобалізації це неминуче. Люди повинні бути достатньо рухливими, рухливими не лише географічно (хоча це теж важливо), але і психологічно сприйнятливими. Вони повинні бути готовими до зміни занять, умов життя [23]. Сучасне українське суспільство втягнуте у глобалізаційні процеси, які пронизують усі сфери життєдіяльності суспільств. Вперше поняття «глобальний» було вжито К. Ясперсом в середині XX століття: «... світ замкнувся. Земна куля стала єдиною. Виявляються нові небезпеки і можливості. Усі істотні проблеми стали світовими проблемами, ситуація – ситуацією всього людства. ... Створивши можливість немислимої раніше швидкості повідомлення, техніка призвела до глобального єднання. Почалася історія єдиного людства; єдиною стала його доля» [24]. Разом з тим, слід мати на увазі, що форми глобалізації відомі людству здавна, але саме починаючи з другої половини XX століття можемо говорити про появу нових активних форм глобалізації, а початок XXI століття характеризується небувалою активізацією глобалізаційних процесів, що породили реальність нової якості, відому як інтернаціоналізація. Можна констатувати, що інтернаціоналізація сьогодні вступила в завершальну фазу, світ стає єдиним не лише з філософської точки зору, але і в реальності [25].

Сучасна українська правова ментальність ввібрала в себе трансформацію соціально-правових цінностей, усвідомлення специфіки транзитивності суспільства, осмислення та спробу переорієнтації на європейські правові цінності та взірці правового буття. Досить помітним у правовій ментальності сучасних українців є так званий «географічний маргіналізм, який значною мірою виявляється в усвідомленні своєї межовості (як географічної, так і культурної). Свого часу це, на думку І. Поліщука, зумовило неklasичний характер національного історичного розвитку [26]. Але все ж, у правовій ментальності українців переважали/переважають європейські орієнтири, що виявляється у прагненні українців розбудувати дієве та ефективне громадянське суспільство, творчому переосмисленні європейських правових цінностей та їх апробації щодо національного контексту; постійні спроби згармонізувати національне законодавство із європейським тощо.

Можна зазначити, що має місце й паралелізм між глобалізаційно-інтеграційними процесами та процесом глокалізації. Вперше термін «глокалізація» запропонував британський професор Роланд Робертсон, для позначення паралельності процесів глобалізації й локалізації, щоб підтвердити тезу про те, що глобальні та локальні тенденції «у кінцевому рахунку взаємодоповнені і взаємопроникають один в одного, хоча в конкретних ситуаціях можуть прийти в зіткнення» [27]. З кінця XX століття терміном «глокалізація» (М. Епштейн, Р. Робертсон) позначаються специфічні форми взаємопереплетення, традицій, ментальних рис і комунікативних практик, які є результатом залучення регіональних особливостей у глобальні потоки [28, 29].

У координатах глокалізаційних процесів в Україні відзначається зростання національної свідомості, ренесанс культурної ідентичності. Це позначається і на прагненні українців вибудувати власну національну правову систему у майстримі світових трансформацій та відповідно до ціннісних засад буття українського народу і його життєвого простору [30].

Традиційною ментальною настановою українців у правовій сфері є неповага до закону, оскільки на кожному хуторі був свій закон і свої правила. «Так звані «охоронці закону» що в царські, що в радянські часи завжди намагалися підігнати його під себе. Вони вели боротьбу не так

зі злочинністю, як з власним народом – хуліган викликав у радянської влади розчулення, «злодій у законі» – повагу. Адже закон в уявленні суспільства – «що дишло», пожива для бюрократів, шахраїв і хабарників. Тому порушувати його вважалось не соромно, а, навіть, навпаки – престижно», але разом з цим українська правосвідомість стверджувала право конкретної людини на свободу, землю, власність, працю, вільне господарювання (вічова законотворчість, копні суди, братське судочинство, трансформація магістратських судів у бік звичаєвого права, національно-своєрідний характер земства і т. ін.); здатність до громадсько-політичної творчості «знизу», потенційну громадсько-політичну творчу енергію українського народу та ін.» [27].

Поряд із неповагою до закону сучасні українці вирізняються і неповагою до суду, що є результатом поєднання декількох чинників: проблеми суспільно-політичного та економічного характеру, архетипу судді як представника влади і чиновника, а також фактів корупції та недоброчесності суддівського корпусу. Недовіра до суду в українському суспільстві пов'язана з невизнанням населенням реальної незалежності судових органів та представників суддівського корпусу, а також свободи суддів від зовнішнього впливу/тиску в питаннях прийняття рішень. Можна погодитися з твердженням, що основними моментами недовіри до суду й суддів з боку сучасного населення України є сумніви: а) у незалежності і безпристрасності суду в процесі вирішення конфлікту; б) в об'єктивності і всесторонності процесу суддівського розгляду справи та правильності прийнятого рішення; в) у справедливості вироку в матеріально-правовому аспекті (відповідність діянню і покарання за нього); г) у справедливості судового розгляду з процесуальної точки зору (надання сторонам судового процесу рівних можливостей для захисту своїх прав); д) у законності як відповідності дій і рішень судової влади усім правовим нормам, які врегульовують конфлікт. А свідченням довіри до судових органів і судочинства є: а) компетентності і незалежності судової влади, судових органів і суддівського корпусу; б) згода населення на використання судовими органами і суддівським корпусом усіх необхідних повноважень для вирішення конкретної справи; в) згода населення добровільно підкорятися велінням і рішенням судових органів; г) добровільне та усвідомлене виконання актів судової влади [31].

Цілком можна погодитися із зауваженням В. Павловської-Кравчук щодо сучасної української правової ментальності: «До головних особливостей українського правового менталітету належать: індивідуалізм та відповідність ліберальним цінностям; амбівалентність стосовно ідеї права; недбале і негативне ставлення до права й закону, яке одночасно поєднується з правовим ідеалізмом; етатизм; транзитивність, що виявляється у стані «ревізії» юридичних цінностей, норм, інститутів; ірраціональність, алогічність, імпульсивність, наївна ідеалістичність, терпимість, прагнення до справедливості і тісний зв'язок із релігійними цінностями; еклектичність уявлень, ідеологічна сумбурність, непостійність і непослідовність поглядів» [32].

Отже сьогодні можна констатувати, що в українській правовій ментальності сформованою є національна ідентифікація та державницький характер. Значною мірою цьому сприяє потреба в захисті територіальної цілісності та незалежності України. Очевидно, що реформування вітчизняного судочинства на сучасному етапі є далеким від завершення. Ситуація у сфері судочинства і судоустрою залишається достатньо складною. Українські суди ще не стали дієвим інститутом захисту прав людини, а рівень довіри до них з боку суспільства залишається досить низьким. Тому судова реформа, і зокрема реформа судочинства в Україні, триває.

Список використаних джерел:

1. Савчин Г. Я. Визначення поняття «правовий менталітет»: міждисциплінарний підхід. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2009. № 3. С. 1–7.
2. Коваль І. М. Метаантропология менталітету: правовий вимір : дис. ... канд. юрид. наук [12.00.12] / *Національний університет «Львівська політехніка»*. Львів, 2018. 218 с.
3. Волошенюк О. В. Правовий менталітет як складова суспільної правосвідомості. *Форум права*. 2015. № 1. С. 42–47.
4. Шульга А. М. Правовий менталітет як складова правосвідомості та об'єкт пізнання. *Форум права*. 2018. № 4. С. 141–148.
5. Мануйлов Є., Дзьобань О. Українська правова ментальність: до проблеми розуміння сутності. *Гуманітарний часопис*. 2007. № 4. С. 48–52.
6. Завальнюк В. В. Правовий менталітет як підґрунтя антропологізації права. *Наукові праці Національного університету "Одеська юридична академія"* : зб. наук. пр. Одеса : Юрид. літ., 2014. Т. 14. С. 19–25.

7. Скуріхін С. М. Правовий менталітет: структура та види. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. С. 61–64.
8. Донченко О. І. Колективізм і індивідуалізм як фактори формування правового менталітету. *Правова держава*. 2017. Вип. 28. С. 13–20.
9. Штепа О. О. Правова ментальність українського етносу як чинник сучасного вітчизняного державотворення : дис. ... канд. філос. наук [09.00.03] / Полтавський національний педагогічний університет ім/ В. Г. Короленка, Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет ім. Григорія Сковороди. Полтава; Переяслав-хмельницький, 2019. 220 с.
10. Павловська-Кравчук В. Правовий менталітет: поняття, особливості і його вплив на правотворчі процеси : дис. ... канд. юрид. наук [12.00.01] / Національний університет «Юридична академія України ім. Ярослава Мудрого». Харків, 2012. 194 с.
11. Муляр І. М. Правова ментальність: змістові рамки поняття та український аспект. *Гілея* : науковий вісник. 2015. Вип. 103. С. 190–195.
12. Cerchia R. E. Legal Mentality and Its Influence in Shaping Legal Rules: The Relationship between Principal and Agent. *Global Jurist*. 2018. Vol. 19. Issue 1. Режим доступу: DOI: 10.1515/gj-2018-0028
13. Legal Mentality of Diasporas: Experience in Theoretical and Methodological Design / Apolsky E. A. and others. *Journal of Politics and Law*, 2019. Vol. 12, No. 4. P. 99–106
14. Требін М. П. Політико-правова ментальність українського соціуму в умовах європейської інтеграції : монографія. Харків : Право, 2019. 744 с.
15. Корж Г. В., Васильченко Р. В. Світоглядна культура: традиції та сучасність : монографія / Харківський національний педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди. Харків : ФОРМ Панов А. М., 2020. 212 с.
16. Проблеми теорії ментальності / відп. ред. М. В. Попович. Київ : Наук. думка, 2006. 407 с.
17. Кузнєцова Т. В. Психологія культури : (психолого-філософський аналіз) : курс лекцій. Київ : МАУП, 2005. 152 с.
18. Єгупов М. В. Ідентичність як атрибут людини і суспільства : дис. ... канд. філос. наук [09.00.03] / НАПН України, Інститут вищої освіти. Київ, 2015. 214 с.
19. Бондаренко О. В. Українська ментальність в розмаїтті національних ментальних формоутворень й архетипів: історико-культурний аспект. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*. 2008. Вип. 32. С. 66–78.
20. Lévi-Strauss Cl. *Anthropologie structurale deux*. Paris : Plon, 1996. 450 p.
21. Юркевич П. З рукописної спадщини / упоряд., пер. укр. й комент. М. Ткачук]. Київ : КМ Academia ; Пульсари, 1999. 332 с.
22. Липа Ю. Призначення України. Львів : Просвіта, 1992. 272 с.
23. Hassi A., Storti G. Globalization and Culture: The Three H Scenarios. *Globalization / ed. by H. Cuadra-Montiel*. 2012. DOI: 10.5772/45655
24. Jaspers K. *The Origin and Goal of History*. New Haven : Yale University Press, 1953. 294 p.
25. Микитась В. В Глобалізація як контекст формування економічної політики держави. *Причорноморські економічні студії*. 2016. Вип. 4. С. 11–14.
26. Поліщук І. Ментальність українства: політичний аспект. *Людина і політика*. 2002. № 1. С. 86–92.
27. Штепа В. Діалектика глокалізації. 2010. Режим доступу: <https://www.inache.net/print/filos/510>
28. Epstein M. *PreDictionary*. Berkeley : Atelos, 2011. 155 p.
29. Robertson R. The relativization of society: modern religion and globalization. *New Religious Movements and the Law*. New York : Crossroads Books, 1985.
30. Осійчук М. С. Глокалізація як чинник модернізації державного управління. *Державне управління: теорія та практика*. 2010. № 2.
31. Гладій С. В. Легітимність судової влади : дис. ... канд. юрид. наук [12.00.10] / Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2015. 200 с.
32. Павловська-Кравчук В. Український правовий менталітет: особливості становлення та розвитку. *Вісник академії правових наук України*. 2012. № 2. С. 277–286.